

1 O slohu a stylistice (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Pokud si člověk uvědomuje, že obraz, který si o světě, jenž ho obklopuje, i o tom, který je v něm, sám vytváří svou aktivitou a v kontaktu s jinými lidmi, pak poznatky o jazyce patří mezi vrstvu základních poznatků, které mu věda může poskytnout.

(Karel Hausenblas)

Cíle

Po prostudování této kapitoly získáte předpoklady k tomu, abyste dokázali:

- Charakterizovat obsah disciplíny stylistika.
- Vysvětlit, v čem tkví podstata jazykového stylu.
- Specifikovat pojem stylém (včetně jeho funkce v textu).
- Pojmenovat a charakterizovat objektivní i subjektivní slohotvorné činitele.
- Uvědomit si odlišnosti mezi projevy mluvenými a psanými.
- Popsat proces přípravy projevu a objasnit jeho základní fáze.

Průvodce studiem

V úvodní kapitole, která se zabývá problematikou stylu a stylistiky, se společně zaměříme na základní pojmy, s nimiž se budete při studiu setkávat. Jde o kapitolu náročnější, protože je třeba osvojit si základní terminologii a přesně vymežit uvedené pojmy. Bude třeba, abyste si k ní vraceli a znovu si připomněli obsah jednotlivých pojmů. Přeji vám hodně úspěchu při studiu.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že kapitolu zvládnete prostudovat během **2 hodin**.

1.1 Styl a stylistika ↑

Stylistika jako
jazykovědná
disciplína

Stylistika jako jazykovědná disciplína je nauka o výběru a způsobu využívání jazykových, mimojazykových nebo uměleckých prostředků a postupů, uplatňovaných v procesu komunikace. Pojednává o druzích slohu, o výstavbě jazykových projevů (textů) a o způsobu využití jazykových prostředků (slov, tvarů) v konkrétních jazykových projevech. Zvláště důležitý je **výběr jazykových prostředků** a jejich **využití**. Každé vyjádření musí odpovídat **konkrétní situaci**.

Příklad

Náš jazykovědec Jan Chloupek uváděl v této souvislosti velmi výstižný příklad. Jel v tramvaji a slyšel tuto otázku: *A to už budem, milostivá paní, vylízat? Brzy nato tazatel i s milostivou paní „lezli ven”.* Pokud by se někdo topil, pravděpodobně bychom ho nepotěšili ujištěním, že *nějak bylo a nějak bude.* Nevím, nakolik by třeba domovnice uspěla s vyhláškou, že *při podzimních plískanicích se do domu nanosí ornice, a proto bychom měli pořádně uklízet.* Snad se mi podařilo na uvedených příkladech vysvětlit, co mám na mysli pod pojmy *výběr, využití, konkrétní situace.*

Hranice stylistiky jsou dány inventářem využívaných prostředků a postupů, jehož jádrem jsou prostředky jazykové. Mimojazykové prostředky jsou jen průvodní, sekundární. Stylistika nemá samostatný inventář jazykových prostředků, ale tvoří ho výběrem z inventářů všech jazykových plánů (tj. i lexikologie) a také prostředky z mimojazykových oblastí.

Prostředky a postupy, jichž používáme

Úkol 1

Charakterizujte způsob vyjádření v ukázkách a uveďte, při jaké příležitosti byste jednotlivých příkladů použili:

Příklad řešení:

V sále byl nepořádek.

Neutrální vyjádření, které používáme ve všech projevech. Obsahuje jen spisovná slova.

Bylo konstatováno očitými svědky, že celý prostor připomínal Augiášův chlév, jak o tomto činu svědčí světové agentury.

Bylo na první pohled zřejmé, že v sále byl nepořádek.

Ve zprávě bylo jednoznačně uvedeno, že postižená část bytové jednotky vykazovala všechny rysy nepořádku.

Bylo lze spatřiti, že aula magna vypleněna byla a v nepořádek uvedena.

Tak vidíš, mají tady pěkný nepořádek!

V té cimře je ale pěkněj binec, pravda!

(Podle J. Chloupka)

Úkol 2

Doplňte vhodná slovesa z příkladů uvedených za textem:

Jsme-li unaveni nebo nudíme-li se, - Když nenadále spadneme do vody, a Nemůžeme-li popadnout dech, a - Jsme-li silně nachlazení, a - Když se nám některá slova obtížně vyslovují, a - Ležíme-li v noci na zádech s otevřenými ústy, - Máme-li nějaké trápení a smutek, a

Oddychovat, chrápat, frkat, vzlykat, supět, hekat, zívát, koktat, kašlat, chrchlat, lapat po dechu, kýchat, vzdychat, zajíkat se, škytat, odfukovat.

Úkol 3

Doplňte do vět vhodné výrazy z přídavných jmen uvedených za textem:

Vysoko v horách leží jezírko, nepochybně kráter sopky. Kdysi tu řádil živel. Po svazích sem stékají potůčky jako slzy do misky. Vrcholky vulkánu věnčí jezírko ze všech stran. Pomalu se sem vkrádá podvečer. Jen vítr vane přes vrcholky kopců. Údolím pod námi se táhne mlha. Občas prohlédne clonou mraků měsíc.

Temný, hluboký, okrouhlý, divoký, podzemní, zatopený, zaplavený, zavodněný, zhaslý, vyhaslý, titěrný, nepatrný, dávný, někdejší, bývalý, velikánský, obrovský, všudypřítomný, těžký, neproniknutelný, veliký, ohromný, tichý, klidný, bílý, mléčný, tmavý, zčernalý, bledý.

Průvodce studiem

Na předcházejících cvičeních jste si ověřili, jak je důležité zamyslet se nad volbou správného výrazu tak, aby text odpovídal vašim představám a byl pro čtenáře zajímavý, poutavý a nenudil je. Nezapomeňte si odnést poučení, že každé vyjádření musí být přesvědčivé a poutavé.

Podle předmětu zkoumání, podle metod a zaměření rozlišujeme:

Dělení
stylistiky

- **stylistiku synchronní**, která zkoumá současnou stylovou normu, využití prostředků národního jazyka z hlediska komunikační situace (podle A. Jedličky „komunikační normy”);
- **stylistiku srovnávací** (konfrontační), která porovnává stylové jevy v příbuzných i nepříbuzných jazycích;
- **stylistiku historickou**, která sleduje vývoj jednotlivých funkčních stylů a stylových vrstev určitého jazyka;
- **stylistiku národního jazyka**, která zkoumá stylistické užívání jazykových prostředků v systému národního jazyka;
- **stylistiku obecnou**, která se zabývá podstatou stylových kategorií a jevů, vztahem stylistiky k ostatním disciplínám.

Styl jediného projevu, tzv. *singulární styl*, můžeme porovnávat s texty jinými a dospějeme k závěru, že mezi jednotlivými texty existují určité typové podobnosti (abstrakcí lze poznat různé typy stylů).

Styly a jejich
zvláštnosti

Zobecněním slohových zvláštností jazykových projevů jednoho autora vznikne *styl autora* nebo *autorský styl (individuální styl)*. Projevuje se nejen v uměleckých textech (mluvíme např. o stylu K. Čapka, V. Vančury, M. Horníčka, J. Suchého apod.), ale také v textech vědeckých nebo publicistických. Identifikačními prvky jsou zpravidla jazykové prostředky, jichž autor používá, jejich frekvence, distribuce a sémantika.

Společné rysy více autorů vytvářejí *styl umělecké (literární) školy* (např. ručovské, lumírovské apod.) nebo *styl uměleckého směru* (např. impresionistický, expresionistický aj.). Ustaluje se i model jazykové výstavby jednotlivých žánrů, tzv. *žánrový styl* (J. Chloupek, 1990).

Některé projevy, vzniklé v určitém časovém období, mají také společné rysy. Jejich styl je dobově podmíněn, a proto mluvíme o *stylu doby* nebo také o *dobovém stylu* (např. rozdíly

mezi projevy v době obrození a v současné době).

Vedle těchto stylů se v teorii stylistiky vyčleňují *interindividuální styly*. Vzniknou zevšeobecnováním a abstrahováním charakteristických vlastností individuálních projevů při plnění široce chápaných funkcí jazykových prostředků (viz dále). Když se při realizaci projevů v plné míře uplatňují subjektivní pohnutky či vlastnosti, vzniká *subjektivní styl* (hovorový, umělecký), jehož protikladem je *objektivní styl* (administrativní, odborný). Přechodnou kategorií je *subjektivně objektivní styl* (esejistický, řečnický, publicistický). Lze rovněž odlišit *styly simplexní*, v nichž je stylová charakteristika textu ovlivněna jediným objektivním slohotvorným činitelem, od *stylů komplexních*, vznikajících za působení více činitelů (K. Hausenblas, 1973).

Jazykové projevy, které mají společné znaky, tvoří *stylovou oblast*. Pro každou stylovou oblast je příznačná *stylová vrstva* jazykových prostředků. Tvoří ji prostředky všech rovin jazyka (hláskové, tvarové, slohotvorné, syntaktické, lexikální). Jde o množinu jazykových prostředků, které se vyskytují pravidelně v určitém prostředí nebo při plnění určitých funkcí. Konkrétním situacím odpovídají podobné vyjadřovací prostředky. Opakovaným použitím získávají vedle své základní pojmenovávací hodnoty ještě *hodnotu stylovou*.

Stylová oblast,
stylová vrstva,
stylová
hodnota

Jako každá z jazykovědných disciplín má i stylistika svou *paradigmatiku* (soubor stylových vlastností výrazových prostředků) a *syntagmatiku* (pravidla spojování výrazových prostředků, které tvoří stylovou stránku textu). Chtěla bych zdůraznit, že výrazovým prostředkem je míněno nejen slovo, ale i využití fonémů, volba morfémů, uplatnění slohotvorných modelů, syntaktická stavba výpovědi i celková stavba textová. Právě u slova však lze nejlépe stanovit jeho charakteristiku na základě výrazových (stylových) hodnot, např. *miláček* (pozitivní citovost), *ségra* (domáckost), *choť* (vznešenost), *matka* (oficiálnost) apod. Jazykový prostředek však může určitou stylovou hodnotu získat až v konkrétním projevu (*mrkev* - zelenina x *soudce mrkev* - nadávka; *liška* - zvíře x *liška* - falešný člověk aj.).

Paradigmatika
a syntagmatika

Základní jednotkou stylistiky se stal *stylém* (J. Mistrík, 1985; J. Chloupek, 1991, Čechová a kol., 1997 aj.). Podle J. Chloupeka stylém text stylově aktivizuje. Jde o jazykový prostředek z kteréhokoli jazykového plánu. Může to být oslovení (př. zdrobnělinou), zařazení nespisovné koncovky (př. *-ama* v 7. pádě množného čísla u jmen, př. *s klukama*, *s holkama*), výraz z jiné stylové vrstvy apod. Ty jazykové prostředky, které jsou zvláštní, netradiční, neobvyklé v příslušném textu, jsou příznakové a aktualizují text. J. Chloupek ve *Stylistice češtiny* (1990) uvádí příklad *na úsvitu dějin* (k významu *na počátku dějin* přistupuje ještě obraznost). Stylémy tvoří v jazyce soustavu, která je v podstatě ustálená, ne však statická, neboť podléhá vývojové dynamice. Z tohoto hlediska rozlišujeme prostředky *stylově neutrální* a *stylově příznakové*. Soustava stylémů je paradigmatickou stylistiky (M. Čechová a kol., 1997).

Stylém -
základní
jednotka
stylistiky

Úkol 4

V publicistickém textu vyhledejte aktivizující stylémy a svou volbu zdůvodněte:

Ve volbách do Poslanecké sněmovny zvítězila v jednom moravském městě paní Jana Nováková. Po potvrzení výsledku prohlásila: „Je to nádherný pocit, byl to obrovský adrenalin, ale je to za náma a jsem velmi ráda.“

Současná stylistika pracuje s pojmy *text* (celistvý komplex relativně samostatných dílčích promluv spjatých mezipromluvovými vztahy; výsledný text i vlastní komunikační akt zkoumá odvětví lingvistiky *textová syntax*, ale také *syntax textu*). Každý text, mluvený i psaný, vzniká jako součást řetězce jiných textů (jako součást kontextu). Výsledkem komunikování je pak *promluva* jako jednotka řeči (parole), konkrétní realizace jazykového systému (langue).

Pro zájemce

Jestliže má text působit tak, jak autor zamýšlí, musí být *intencionální* (ve všech složkách respektovat adresáta, jeho potřeby i možnosti, vycházet ze situace; jde o vědomou zaměřenost autora na adresáta s cílem zajistit účinnost textu). Důležitá je i *textová koherence*, tj. soudržnost mezi tematickými (významovými) celky textu; autor musí uspořádat text v posloupnosti časové, prostorové i tematické. Spojitost textu, návaznost jednotlivých témat v rámci jednoho tematického celku se uskutečňuje *kohezními prostředky* (sled otázek v dotazníku, uspořádání kapitoly do odstavců, tj. naznačení problému, sumarizace, shrnutí, epické básně sledující časovou nebo kauzální linii apod.). K orientaci ve sdělení přispívají např. vztažná a ukazovací zájmena, může jít o opakování výrazu, vhodným uvozením odstavců (*V této části se budeme zabývat... Na prvním místě stojí... Naproti tomu... apod.* - viz Kořenský, J., 1992, s. 42).

Někteří autoři vyčleňují i další vlastnosti textu, př. *informativnost* (poměr mezi známými a neznámými informacemi; čím větší je poměr, tím větší je informativnost), *situačnost*, *akceptabilitnost* (zaměřenost na příjemce textu), *intertextualitu* (návaznost na jiné texty) aj.

Jazykový styl

Stejně jako máme styl odívání, anebo styl životní, máme také *styl jazykový*, který je vlastní každému z nás. Jak ho poznáte? Obvykle je třeba zhodnotit: **o čem** mluvíte nebo píšete, **kdo** mluví nebo píše, **komu** je projev (mluvený nebo psaný) určen. Když si odpovíte na tyto tři otázky, dokážete zhodnotit, **jak** někdo mluví nebo píše. Samozřejmě, že hodnocení nemusí být ve všech případech stejná, stále totiž platí: kolik hlav, tolik rozumu (čili názorů). Vždy však lze vyvodit závěr: *jak bychom měli mluvit nebo psát, abychom adresáty zaujali*. A to je cílem všech projevů, které vyslovíte nebo napíšete. Každá promluva, ať je její rozsah sebemenší, má svůj styl.

O jazykovém
stylu

Velmi nápadné jsou rozdíly ve stylu různých autorů umělecké literatury. Často jsou patrné již ze zcela krátkého úryvku.

Úkol 5

Srovnajte úryvky prózy a pokuste se je charakterizovat:

...Já vám to povím po pořádku. Tedy jsou tomu tři dny, co si pro mne poslal ten Pudil... Víte, on má třešňový sad až k řece; ona se tam Sázava kroutí, a proto je tam širší než jinde. Teda ten Pudil si pro mne poslal, že se mu něco stalo. Já ho najdu v posteli, jak heká a nadává...

(Podle K. Čapka)

„Tak,” pravil Jan, „tedy moje chudoba se stává známostí, ačkoliv jsem ji nikdy neskrýval... Byl jsem chud, maje tento dům, a zůstanu chud, jestliže již nebude můj. Tato hřmotná vlna, poprask a křik, který uslyšíte, nevycházejí ode mne, pravda, pokud jsem ji říkal sám, zůstává nepatrnou, a teď, jakkoliv vříská a duní, jsou vyslovována tolikerými ústy, je táž.”

(Podle V. Vančury)

Slova *sloh* (nebo také *styl*) se užívá v různých oborech lidské činnosti. Máme obvykle na mysli určitý, pro daný obor charakteristický postup při volbě a užívání dílčích prvků ve výstavbě smysluplných celků. *Jazykový styl* je způsob cílevědomého výběru a uspořádání jazykových prostředků v jazykovém projevu i způsob jeho výstavby.

1.2 Slohotvorní činitelé ↑

V procesu jazykové komunikace stojí na jedné straně *původce komunikace* (mluvčí nebo pisatel), na druhé straně *adresát* (posluchač nebo čtenář). Jak jste si již sami ověřili, předpokladem úspěšného procesu komunikace je výběr z více možností vyjádření (ze všech jazykových prostředků). Již také víte, že nikdy by nemělo jít o výběr náhodný, ale vždy o výběr cílevědomý a uvědomělý.

Vztah původce komunikace a adresát

Souboru podmínek i okolností, které určují a ovlivňují výsledný způsob komunikace, říkáme *slohotvorní činitelé* (nebo také *faktory*). Dělíme je do dvou velkých skupin:

Slohotvorní činitelé

- *objektivní slohotvorní činitelé* (nezávisí na autorovi projevu);
- *subjektivní slohotvorní činitelé* (závisí na autorovi projevu).

Jde o problematiku velmi závažnou a jejím zkoumáním se zabývají naši přední jazykovědci. Počet slohotvorných činitelů není uzavřen.

Pro zájemce

Zkoumání problematiky slohotvorných činitelů se věnují všichni naši přední lingvisté zabývající se otázkami stylu a stylistiky, např. J. V. Bečka (1948), F. Trávníček (1953), A. Jedlička (1970), Jar. Hubáček (1985), J. Hubáček (1987), M. Jelínek (1995), M. Čechová (1996, 1997) aj.

Objektivní slohotvorní činitelé

Nezávisí na původci promluvy, vyplývají z okolní skutečnosti a úzce s ní souvisí. Řadí se k nim:

Objektivní slohotvorní činitelé

- Funkce projevu a cíl komunikace.
- Situace a prostředí.
- Charakter adresáta.
- Užitá forma sdělení.
- Míra připravenosti komunikace.

Průvodce studiem

Jak jsme již uvedli, objektivní slohotvorní činitelé nejsou závislí na autorovi projevu. Neznamená to však, že je nemůžeme ovlivnit a zkvalitnit tím svůj projev. Doporučuji proto věnovat i těmto objektivním činitelům zvláštní pozornost, nepodceňovat je a uvědomit si jejich význam jak pro projevy psané, tak i pro projevy mluvené.

Funkce projevu a cíl komunikace. Jazykové projevy rozlišujeme obvykle podle jejich zaměření. Všechny projevy mají *funkci sdělnou (dorozumivací, komunikační)*, která je základní funkcí jazyka. Jejím cílem je sdělit adresátovi určitou skutečnost tak, aby jí rozuměl. Tuto funkci doprovázejí funkce další, např. *prostě sdělná* (projevy hovorové), *odborně sdělná a vzdělávací* (projevy odborné), *přesvědčovací, uvědomovací a získávací* (projevy publicistické), *esteticky sdělná* (projevy umělecké) apod. Ostrá hranice mezi jednotlivými funkcemi neexistuje. Vždyť vedle odborně sdělné a vzdělávací funkce u odborných projevů by měla působit také funkce esteticky sdělná, neboť i tyto texty by měly na adresáta působit esteticky. Uvedené funkce ovlivňují také výběr jazykových prostředků.

Příklad

Představte si, že by někdo při vědecké diskusi řekl: *Copak mi chcete všet bulíky na nos! Strčte si vaše domněnky za kloboúk. Já se opít rohlíkem nedám.* V uvedeném případě byla porušena stylová norma tím, že se v odborném prostředí mluvilo hovorově až vulgárně a používalo se výrazů citově zabarvených. Kdybychom chtěli v podstatě totéž vyjádřit odpovídajícím způsobem v debatě mezi odborníky, asi bychom řekli: *Velmi oceňuji, že jste zčásti ověřil svou hypotézu v praxi. Mám sice k její obecné platnosti ještě některé drobnější výhrady, ale nepopírám, že je nezanedbatelným krokem dopředu.* Každý z vás jistě pochopí rozdíl. A snad ještě jedna poznámka navíc. O Angličanech se říká, že vyjádření *Vy lžete!* nebo *Vy nemáte pravdu!* nahrazují výrokem: *Obávám se, že jsem dospěl k názoru poněkud odlišnému.* Myslíte si, že bychom toto sdělení mohli zavést do naší jazykové praxe?

Situace a prostředí. Stylizaci projevu významně ovlivňuje komunikační situace, atmosféra (klidná, vzrušená, napjatá, uvolněná), jež je dána prostředím, jeho kvalitou a okruhem adresátů. Se soukromým či veřejným prostředím souvisí i ráz projevu. Může být oficiální, slavnostní (až patetický) nebo polooficiální či neoficiální (soukromý, důvěrný) apod. Ať je však situace jakákoli, vždy bychom měli zachovat klidnou hlavu a jednat s rozvahou. Stále totiž platí, že je dobré nejprve napočítat do deseti a teprve potom reagovat. Nikdy neusilujte o komunikační vítězství za každou cenu. Je důležité, abyste nejen stanovili vlastní výchozí pozici, ale abyste si také připravili i důstojnou cestu k ústupu. To, co říkáte nebo píšete, měli byste myslet vážně. Pokud žertujete, musí to okolí poznat. Každý písemný nebo mluvený kontakt s adresátem začínajte něčím pozitivním. Nikdy nedávejte najevo, že ten, kdo si myslí něco jiného než vy, nemá právo na komunikační existenci.

Kde projev
realizujeme

Při jakémkoli jednání vám doporučuji dodržovat tyto zásady:

- neopouštějte hlavní téma;
- ponechejte si nějaké argumenty „v rezervě“;
- připravte si ústupovou cestu, ale za případné ústupky požadujete únosnou protihodnotu;
- nikdy neprovokujte a na útok neodpovídejte okamžitým protiútokem;
- neutápějte se v detailech;
- buďte otevření, ale nekomentujte své pocity;
- nezapomínejte na průběžné shrnutí;
- nevyhledávejte rozpory;
- aktivně naslouchejte a projeďte svůj zájem;
- podporujte myšlenku oboustranného prospěchu;
- po skončení osobního jednání (nebo písemné výměny názorů) vyhodnotte sami pro sebe jeho průběh i výsledky a vyvodte závěry (čeho byste se měli v příštím jednání vyvarovat).

Charakter adresáta. Nezapomínejte ani na vztah autora k adresátovi (zda jsou stejného nebo rozdílného věku, pohlaví, společenského postavení, se stejnou nebo rozdílnou mírou vzdělání apod.). Důležité je, aby obsah sdělení byl pro adresáta vždy srozumitelný. Nikdy nepovažujte adresáty svých projevů za shluk málo chápavých lidí ani za shluk geniálních

Komu je
projev určen

jedinců. Jinak budete psát článek do odborného tisku a jinak do populárního časopisu, jinak budete psát dopis dlouholetému příteli, jinak svému profesorovi.

Příklad

Všimněte si stylizace tří dopisů. Všechny pojednávají o téže věci, ale jsou napsány vždy jinak:

Vážený pane řediteli,

dovoluji si Vás zdvořile požádat o to, abyste mému synovi laskavě vydali školní vysvědčení o dva dny dříve; hodláme totiž odjet na dovolenou a jiné časové možnosti letos bohužel nemáme. Děkuji Vám za vzácné porozumění.

Vám oddaný...

Milý profesore, příteli,

buď té dobroty a přimluv se prosím u Vašeho šéfa, aby pustil našeho Pepíka o dva dny dříve ze školy. Chceme jet na dovolenou (o týden později bych ji zatím, jak to vypadá, nedostal) a i ten náš kluk si už prázdniny zaslouhuje. Pozdravuj ode mne paní. A díky, díky. Pěkné prázdniny!

Tvůj...

Drahá Věro,

ve škole to klaplo a vypadá to tak, že přijedu za Tebou i s naším Pepíkem. Prázdnin si tedy starou belu zaslouhuje, ale aspoň jej budeme mít na očích. Těším se na setkání. Ostatní ústně. Pac a ahoj!

Tvůj...

(Podle J. Chloupka)

Užitá forma sdělení. V praxi můžeme rozlišovat dialog či monolog, projevy psané a mluvené, přímý nebo nepřímý (zprostředkovaný) kontakt s adresátem, malý či větší kolektiv apod. Podle toho byste měli volit vhodné vyjadřovací prostředky. Nesnažte se o odbornost za každou cenu! Přece byste nechtěli, abychom vyprávěli našim dětem místo pohádky o perníkové chaloupce *historii samostatné obytné jednotky kompletně konstruované z trvanlivého pečiva.*

Forma a cíl sdělení

Míra připravenosti komunikace. Projevy připravené bývají pečlivěji formulovány, projevy nepřipravené (spontánní) vznikají jen v podobě mluvené (častá je menší pečlivost při výběru jazykových prostředků). S nárůstem oficiálnosti, společenské závažnosti a vědomého, účelového záměru inklinuje naše komunikace ke spisovnosti.

Projevy připravené a nepřipravené

Subjektivní slohotvorní činitelé

Závisí na autorovi projevu. Řadí se k nim:

Subjektivní slohotvorní činitelé

- Intelektuální a rozumová vyspělost autora projevu.
- Životní zkušenost, kulturní a společenský rozhled.
- Úroveň všeobecného a odborného vzdělání.
- Jazyková uvědomělost autora projevu.
- Znalost tématu jazykové komunikace a vztah k obsahu.
- Povahové a mentální vlastnosti, momentální fyzický či psychický stav, připravenost ke komunikaci.
- Zaměstnání, zařazení k určitému sociálnímu prostředí.

Intelektuální a rozumová vyspělost autora projevu. Čím je autor projevu vzdělanější, tím by měl být jeho projev cílevědomější, pečlivější, věcnější a uspořádanější, i když ani toto tvrzení nemusí být vždy platné.

Životní zkušenost, kulturní a společenský rozhled. Lidé s většími životními zkušenostmi dovedou více předat svým adresátům. Dobrý kulturní a společenský rozhled by se měl stát pro vzdělaného člověka nezbytným předpokladem úspěšné komunikace při jakékoli příležitosti.

Úroveň všeobecného a odborného vzdělání. Předpokládá se, že kvalita projevu by měla být vyšší u lidí s dobrou úrovní všeobecného i odborného vzdělání. Ne vždy však bývá vzdělání zárukou kvalitní komunikace. Nezáleží pouze na tom, jak dobře znáte svůj obor (to se konečně předpokládá), ale také na tom, jak dovedete zacházet s jazykem.

Příklad

Akademik Arnold Jirásek ve své knize *Chirurgie bolesti* uvádí čtyřiačtyřicet přívlastků vyjadřujících kvalitu bolesti. Pokouší se popsat způsob bolesti tak, jak ji vyjadřovali jeho pacienti: *jasná, temná, určitá, neurčitá, blesková, vystřelující, neodbytná, mučivá, zničující, horká, žhavá, studená, bodavá, píchavá, tepavá, šubavá, vrtkavá, dlouhavá, rýpavá, trhavá, tahavá, řezavá, tlačivá...* Odborník znal svou věc, ale chtěl se poučit i z plastičnosti jazykového vyjadřování.

Jazyková uvědomělost autora projevu. Jazykové znalosti se projevují jak ve volbě výrazů, tak i ve větné stavbě. Autor projevu by měl využít všech odstínů jazyka k dosažení svého cíle. Nespisovným, žoviálním až vulgárním vyjadřováním se adresátovi nepřiblížíte.

Pro zájemce

Učitelé si v posledních letech stěžují, že žáci i studenti stále hůře mluví a píšou ve svém rodném jazyce. Čeština mladých lidí se prý obecně zplošťuje, je pro ni typická malá slovní zásoba. Podle některých jazykovědců používají mladí lidé stručný počítačový a telefonní slovník (ovlivněný i zprávami SMS). Ne příliš dobrá čeština však není jen záležitostí mladé generace. Potýká se s ní celá společnost a nemalý podíl na současném stavu mají i sdělovací prostředky. Sami studenti soudí, že doba je už taková, uspěchaná, a proto je třeba vyjadřovat se stručně. Čeština prý upadá. Pokusili jste se někdy zamyslet nad touto situací? V podstatě každá generace kritizuje jazyk té generace předcházející. Akademik Fr. Ryšánek uvádí, že *čeština mohla být jazyk úplně dokonalý, kdyby byli Čechové někdy v 15. století vymřeli*. V tomto případě jde o nadsázku. Náš jazyk je velmi vyspělý a propracovaný. Názor o úpadku jazyka plyne pravděpodobně z toho, že lidé často nerozlišují dvě různé věci: stav jazyka a způsob jeho užití. Oprávněně lze kritizovat způsob užití jazyka, ale nelze mluvit o jazyku jako celku.

Znalost tématu jazykové komunikace a vztah k obsahu. Nikdy byste neměli hovořit nebo psát o tématu, které dobře neovládáte. Vztah mluvčího i pisatele k obsahu sdělení se projevuje také v tom, že dovede adresáty zaujmout a nadchnout pro svou věc. (Ne nadarmo se ve školní praxi uvádí, že vztah k předmětu je v mnoha případech přímo úměrný vztahu k učiteli, který předmět vyučuje.) Stanovisko k tématu může být různé. O některých věcech lze hovořit humorně, s vhodnou nadsázkou. Nedoporučuji však přílišnou ironii ani znevažující postoje.

Povahové a mentální vlastnosti, momentální fyzický či psychický stav, připravenost ke

komunikaci. Povahové rysy jsou relativně trvalé, citové dispozice se mohou od projevu k projevu měnit. Význam mají osobní sklony, záliby a zvyklosti autora projevu. Někdo má sklon k vyjadřování obšírnějšímu, někdo ke stručnějšímu, někdo se rád vyjadřuje moderně, někdo starobyle apod. Vždy by však mělo jít o vyjádření poutavé a jazykově pestré.

Zaměstnání, zařazení k určitému sociálnímu prostředí. Sociální zařazení autora projevu se může odrážet např. v jeho slovní zásobě a mít vliv na způsob vyjadřování.

Komunikaci dále ovlivňují např. povahové i jiné vlastnosti související s věkem a pohlavím autora projevu, vztah k adresátovi a vědomí záměrné adresnosti projevu apod. Jednotlivé činitele nelze od sebe oddělit nějakou tlustou čarou. Působí souběžně a odráží se v nich individuální rozdíly ve stylizaci i kompozici různých slohových útvarů, ale také rozdíly v celkovém stylu autorů různých projevů.

Průvodce studiem

Dokončila jsem část výkladu, který považuji za velmi důležitý. Nejde o zbytečnou teorii, ale o pochopení vztahu mezi jazykem a jeho uživateli. Při sestavování projevů mluvených i psaných nikdy nezapomínejte na uvedené zásady.

1.3 Projevy mluvené a psané ↑

Podle formy třídíme projevy na *mluvené* a *psané*. Jistě vás nemusím přesvědčovat o tom, že nejprve existovaly projevy mluvené (jako původní a základní podoba) a teprve později se člověk naučil zachycovat mluvenou řeč písmem. Ze zkušenosti víme, že lidé více mluví než píšou. Na omylu by však byl ten, kdo by se domníval, že psaný jazyk je jen graficky zachycený jazyk mluvený. Sami se o rozdílu můžete přesvědčit, když o stejné události budete vypravovat a následně psát. Váš projev se bude od sebe podstatně lišit, např. délkou vět, používáním souvětí, výběrem slov apod.

O projevech mluvených a psaných

Mluvené projevy jsou vnímány sluchem a využívají zvukových prostředků (např. melodie, zabarvení hlasu, tempa řeči, rytmu, pauz apod.). Vyjadřují se jimi různé významové odstíny, citový vztah, zaujetí mluvčího aj. Důležitá je jejich *situační zakotvenost* ? jsou úzce spojeny se situací, v níž se realizují. Když řekneme *ty jdi tam a ty zase tam*, je tento pokyn bez znalosti situace nesrozumitelný. Často jde o bezprostřední reakci na skutečnost, a proto jsou tyto projevy mnohdy citově zabarvené, volba jazykových prostředků není tak uvědomělá a stavba vět bývá volnější než u projevů psaných. Jejich výhoda spočívá v tom, že se mluvčí může přizpůsobit reakci posluchačů (zvolnit tempo řeči, zesílit hlas, zopakovat některé údaje apod.). Jejich nevýhodu můžeme vidět zase v tom, že probíhají v čase, a proto se posluchač nemůže vracet k jednotlivým myšlenkám (pokud projev nezaznamenáme pomocí dostupné techniky). Důležité je, aby mluvené projevy byly co nejvíce přehledné. Přímý kontakt s posluchačem umožňuje využít mimojazykových prostředků (posunky, gesta, mimika, pohyby těla aj.), které by však vždy měly být v souladu s tím, co říkáme. Neúměrná gesta a přehnaná mimika do dobrého projevu nepatří a mohou ho znehodnotit. Pokud je mluvený projev předem připraven (napsán), ztrácí obvykle rysy mluvenosti. Platí totiž přímá úměra: čím více je projev připraven, tím méně má rysů spojených s mluveností.

Mluvené projevy

Psané projevy jsou vnímány zrakem a využívají grafických prostředků (interpunkčních znamének, odlišného typu písma, velikosti písma, podtržení apod.). Přehlednosti lze dosáhnout různými způsoby plošného členění textu (nadpisy, titulky, mezititulky, odstavce, kapitoly apod.). Nelze u nich označit tempo řeči, sílu a zabarvení hlasu či mimojazykové prostředky, a proto tyto odstíny, když je to třeba, popíšeme slovně, např. *řekla tiše*, *pronesl důrazně* aj. Projevy nejsou bezprostřední reakcí na skutečnost; volba vyjadřovacích prostředků je uvědomělejší, jsou hutnější a pojmově i skladebně složitější. Čtenář může tempo vnímání textu přizpůsobit svým možnostem, vracet se k pasážím, kterým nerozuměl, studovat je. Jejich nevýhodou je to, že při nich chybí kontakt s adresátem. Zřetel k adresátovi se však musí projevit ve formě projevu, tj. ve vhodné volbě jazykových prostředků a v přístupu ke zpracování tématu.

Úkol 6

Rozhodněte, zda jde o projev mluvený nebo psaný (uved'te proč):

Racek chechtavý

Racek chechtavý není tak veselý pták, jak vypadá, naopak, je to nešťastný tvor, tak rád by šel někdy na koncert nebo na přednášku, ale cožpak si to může dovolit, zná se moc dobře, ví, že by se smál od začátku do konce, že by rušil ostatní, například bernardýny, kteří pozorně sledují, co se říká, a uvažují o tom, ale racek at' uvažuje jak uvažuje, nakonec se vždycky dá do smíchu a to je pobuřující, uznáte sami, a racek si myslí, něco s tím musím udělat, nemůžu to přece nechat tak, a letí k psychiatrovi, který bydlí na nábřeží, ale když přiletí blíž, vidí, že bude muset hodně dlouho čekat, na nábřeží je tolik racků, že se to nedá spočítat.

(Podle M. Macourka)

1.4 Příprava projevu ↑

Připravit jakýkoli projev je velmi složitý proces. Jde o tvořivou činnost, která vyžaduje vnímavé pozorování jevu, podnětné myšlení a fantazii, výstižné vyjadřování myšlenek, citů a nálad slovy. Jestliže chcete dobře psát, musíte mít dobrou slovní zásobu. Znamená to hodně číst, všimnout si věcí, které nás obklopují, a neustále „na sobě pracovat“. Když připravujete nějaký projev, nestačí „nahodit“ myšlenky na papír, ale je třeba dobře je utřídit a věnovat pozornost třem základním fázím, které by měly přípravu projevu předcházet. Mám na mysli:

- invenci,
- kompozici,
- stylizaci.

Jak připravit projev

Invence. Při vytváření souvislého projevu vybíráte jen některé jevy, které určují téma. Uplatňujete přitom smyslové vnímání a dosavadní zkušenosti, podpořené vlastním studiem a četbou. Toto shromažďování látky a její celkové pojetí se označuje jako **invence**. Nezbytná je dobrá znalost věci, proto je důležité vytvořit si schopnost pozorování jevů a jejich analýzy. Postřehnout význam souvislostí není lehké. Znamená to kontrolu informací, zaznamenávání i malých změn a těch podrobností, které jsou pro sdělení nezbytné.

Invence

Úkol 7

Napište vhodné věty s těmito spojeními:

Otevřený člověk, otevřené prostranství, otevřená hra, otevřené moře, otevřená vzpoura, otevřená rána.

Plný počet, plné jméno, v plném proudu, plnou parou, plná moc, plné květy, v plném květu, v plné kráse, v plné zbroji.

Mít po ruce, být na dosah ruky, prodávat pod rukou, růst pod rukama, přiložit ruku k dílu, mít pevnou ruku, být v dobrých rukách, jít na ruku, jít ruku v ruce.

Kompozice. Když jste látku shromáždili, je třeba ji logicky a účelně uspořádat, utřídit a určit konečný slohový postup. Této fázi se říká **kompozice**. Rozhodujícím činitelem pro kompozici je obsah (co chcete říct nebo napsat). Tentýž obsah je možno vyjádřit různými slohovými útvary (zpráva, oznámení, referát, vypravování apod.). Kompoziční postupy se jen zřídka objevují v tzv. čisté podobě. Často se různě kombinují, např. při vypravování se někdy nelze vyhnout popisu či charakteristice apod. Vhodná a přiměřená kombinace postupů při zachování charakteristické linie projevu je znakem stylistické pohotovosti.

Kompozice

Úkol 8

Seřad'te věty správně za sebou:

V dešti

Ani jsme při hře nepozorovali, že je vítr pomalu žene k nám. - Skutečně spadlo i několik velikých kapek. ? My jsme jejich výstraze porozuměli a šli jsme se schovat. - Daleko za štíhlými topoly stály temné mraky. - Teprve když byly nad našimi hlavami, vypadaly hrozivě. - Jako kdyby nás chtěly varovat. - Sotva jsme byli pod střechou, snesl se pořádný lijavec.

Význam práce s osnovou. K zachování proporcionality slouží osnova. Člení projev na tři základní části:

Nezapomínáme na osnovu

- **úvod** (uvádí do prostředí, problematiky, nálady);
- **jádro projevu** (v přiměřené délce rozvádí událost, popisuje jev nebo zdůvodní tvrzení; obsah v této části má odpovídat tématu, má být konkrétní, zajímavý, vyčerpávající, v logickém sledu, bez frázovitosti);
- **závěr** (nerozvádí dále nové události nebo tvrzení, ale zdůrazní hlavní myšlenku, její aplikaci v životě či praxi).

Chybí-li jedna z těchto částí, jde o hrubou chybu.

Pro zájemce

Obvykle rozlišujeme osnovu stručnou, která může být složena z dvojčlenných nebo jednočlenných (jmenných) vět, osnovu podrobnou a citátovou (obsahuje celé části textu). Do osnovy nikdy nepište jen **úvod**, **jádro**, **závěr**, ale vlastními slovy vyjádřete, čeho se děj týká.

Členění textu na odstavce. Každý rozsáhlejší projev je třeba nějakým způsobem rozčlenit, abychom se lépe orientovali v jeho obsahu a aby adresát správně pochopil to, co mu chcete sdělit. Náš jazykovědec Vilém Mathesius dokonce napsal celou stat', kterou nazval *Umění psát odstavce*. A snad to skutečně v jistém slova smyslu umění je. Odstavec je tematický celek a obsahuje určité téma (myšlenku). Odstavce jsou od sebe odděleny, proto jsou to *od-stavce*, neboť jsou *od-staveny* od kraje. Ve větším celku by měly na sebe navazovat. Někteří autoři dokonce na konci odstavce nějakým způsobem shrnou to, co uvedli, nebo připraví čtenáře na to, co bude následovat. V mnoha učebnicích (stejně jako v tomto případě) jsou u

Text a odstavce

jednotlivých odstavců po straně uvedena hesla, která pomáhají lépe se orientovat v textu. Jde o hledisko logické. Chcete-li se přesvědčit, zda jste správně text rozčlenili na odstavce, pokuste se vyjádřit obsah každého odstavce stručným heslem. Když tato hesla uvedete pod sebou, dostanete osnovu toho, co jste napsali. A každý projev osnovu mít musí.

Úkol 9

Pokuste se rozčlenit text do odstavců:

Když už je člověk skloněn nad padesátou stránkou ve svém pokoji, řekne si ? v čem to je? A předpokládá, trochu se bojí, že se tak bude ptát i čtenář. Je to snad o něm samotném? Koho by to v tom případě asi zajímalo? Má to být účtování? Vzpomínky? Ale je to vůbec důležité, co to vlastně je? Povídám si. Stoupám si stráněmi stránek a snažím se vyslovit několik díky, protože pravý čas díky člověk obvykle promešká a lidská vděčnost je skoro vždy pozdní. A jsou to, mají to být Mariánské Lázně. To ony, to právě ony v tom prvním vzplanutí léta mne vždycky zastaví. Postůj. Alespoň ty, člověče, postůj, když nepostojí okamžik; třeba bys o to žádal sebenaléhavěji, třeba bys za to dával sebevíc.

(Podle M. Horníčka)

Pro zájemce

Vedle logického členění textu na odstavce rozhoduje mnohdy autor o členění podle vlastního záměru. Tento způsob se vyskytuje nejčastěji v umělecké literatuře, př. uvádění přímé řeči na zvláštní řádek apod.

Stylizace. Autor vybírá ze souboru pojmenování vhodný výraz a uvádí ho ve vztah podle mluvnické normy. Nejde o záležitost jednorázovou. Doporučuji vyhotovit nejprve pracovní verzi, se kterou budete dále propracovávat a doplňovat ji. Vždy respektujte nejen objektivní slohotvorné činitele, ale také uplatněte vlastní přístup (činitelé subjektivní).

Důležitost
výběru

Shrnutí

- Neobejdeme se bez kontaktu s jinými lidmi. Nejdůležitějším prostředkem dorozumívání je řeč.
- Každý jazykový projev má svůj styl, tj. způsob cílevědomého výběru a uspořádání jazykových prostředků i způsob výstavby.
- Nauka o slohu se nazývá stylistika.
- Jazykový projev je určován jistými faktory (podmínkami, okolnostmi), které na nás jednak nezávisí (tzv. objektivní slohotvorní činitelé), jednak závisí (tzv. subjektivní slohotvorní činitelé).
- Musíme si uvědomit, k jakému účelu je náš projev určen, zda jde o text mluvený nebo psaný. Tomu je třeba přizpůsobit vyjadřovací prostředky i celkovou výstavbu projevu.
- Když připravujeme jakýkoliv projev (mluvený nebo psaný) je třeba věnovat pozornost invenci, kompozici a stylizaci. Vhodné je zamyslet se nad osnovou a členěním textu na odstavce.

Kontrolní otázky a úkoly

1. V čem tkví podstata jazykového stylu?
2. Co řadíme k objektivním a subjektivním slohotvorným činitelům?
3. Jaký je rozdíl mezi mluveným a psaným projevem?
4. Které fáze by měly provázet přípravu projevu?
5. Jaké zásady platí pro sestavení osnovy?

6. Čemu bychom měli věnovat pozornost při členění textu na odstavce?

Pojmy k zapamatování

- styl
- stylistika
- individuální styl
- objektivní styl
- subjektivní styl
- styl umělecké školy
- styl uměleckého směru
- žánrový styl
- dobový styl
- interindividuální styly
- jazykový styl
- stylová oblast
- stylová vrstva
- stylová hodnota
- paradigmatika
- syntagmatika
- stylém
- text
- promluva
- textová syntax
- jazykový prostředek
- slohotvorní činitelé
- slohotvorní činitelé objektivní
- slohotvorní činitelé subjektivní
- projev mluvený
- projev psaný
- invence
- kompozice
- stylizace
- osnova
- odstavec

Průvodce studiem

Uzavírám první kapitolu, v níž jsem vás seznámila se základními zásadami práce při tvorbě textu. Pokud jste vše pochopili a zvládli cvičení, mohu vás jen a jen pochválit. Myslím si, že uvedené zásady vám pomohou při řešení dalších úkolů. V další části textu se již budeme zabývat konkrétními slohovými postupy a útvary, pochopitelně s uvedením ukázek. Teď bych vám však doporučovala menší přestávku. Po zasluženém odpočinku se k textu znovu vraťte, zamyslete se nad tím, co už znáte, a přistupte k další části.